Проф. др Зоран ЛАКИЋ

КЛАСНИ ЧИНИЛАЦ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ ЦРНЕ ГОРЕ (1941—1945)

У свом теоријском концепту о револуцији Љењин је сматрао да је најглавније питање сваке револуције питање власти, које одређује све у њеном развитку. Револуција народа Југославије није одступила од свог основног концепта. Иако је узимала за основу историјско искуство претходних револуција, испољила је одређене специфичности које се огледају у чињеници да је као форму узела народноослободилачки рат и поготово што је оружаном дијелу револуције претходио дуг и напоран пут класне борбе кроз коју се развијала идејна свијест, па је стварана права слика револуције у свим њеним димензијама.

Револуција народа Југославије различито се понашала на подручју разних историјских традиција и утицаја. Те регионалне специфичности чине још једну њену посебност. Пракса наше револуције носила је у себи богатство садржаја и форми, па чак и оригиналан концепт. Па ипак је за дуго остајала по страни озбиљнијег интересовања савремене историографије. Док је на једној страни историографија НОР-а дала несумњиво значајне резултате у реконструкцији догађаја 1941—1945, изостала је анализа процеса друштвено-политичких односа. Ни социолошко-правна наука задуго није изучавала феномене наше револуције у степену који би био адекватан њендом доприносу учењу о револуционарној улози пролетаријата и стварању пролетерске државе.

Доста дуго смо догаађје 1941—1945. године третирали искључиво ослободилачким чином. Ако је у току НОП-а то било условљено тактиком револуционарног субјекта, за дане послије ослобођења 1945. године заиста није било ваљаног разлога за такав однос. Иако су Тито и Кардељ, још за вријеме 1941—1945, дали основу за третман НОП-а као веома сложеног процеса, ипак су

први историографски радови апострофирали његову војну димензију. Довољно је погледати само наслове књига и чланака који су се појавили десетак и више година након ослобођења. Апострофирање војне димензије било је по правилу на штету револуционарне, која је, такође, битна компонента НОП-а.

Тек послије 1965. године појављују се радови у којима се потпуније анализира револуционарна димензија НОП-а. Револуционарни процес се одвијао не само на ослобођеној територији већ и у окупираним градовима, у жицама. У политичкој пракси и у историографији — јубилеји револуције нијесу више само јубилеји бригада, годишњице славних битака, непоновљивих маршева итд., већ и засједања АВНОЈ-а, партизанских република (као Ужичке, Дурмиторске, Кочанске, Бихаћке и др.) и других међаша у развоју народне власти. Појављују се драгоцјени зборници грађе која говори управо о рађању и развоју револуционарне власти, у ствари република и федерације. Све су то били предуслови да се НОП потпуније сагледа и са његове класне стране. У том смислу се дошло до вриједних историографских остварења.

Међутим, постоји опасност да се пређе у другу крајност. Наиме, као што је у првој фази занемаривано класно у корист ослободилачког, тако се сада све више запоставља ослободилачко у интересу класног; у НОП-у се види претежно револуција, што значи да је на другој страни само идејно и класно издиференцирана контрареволуција. Свођењем процеса који су се дешавали 1941—1945. године на револуцију и контрареволуцију запоставља се широка народноослободилачка платформа на којој је инсистирао револуционарни субјект у свим фазама развојног процеса 1941—1945. године.

Народноослободилачка борба почиње 1941. године као револуционарни рат, јер се у њој спајају перспективе националног ослобођења и другачије друштвене сјутрашњице. Револуционарни субјект јасно уочава да народи не желе да живе на стари начин, да обнављају стари свијет са нормама које су биле извор конфликата у међуратном периоду и које су затајиле у судбоносним данима априлског рата 1941. године. Другим ријечима, КПЈ спаја народноослободилачку борбу са класним промјенама, што је значило да се поред националног наговјештава и социјално ослобођење. Политика КПЈ идентификује се са потребама маса које национално ослобођење схватају и као друштвени препород. Револуцију и контрареволуцију, међутим, не сачињавају компактне друштвене снаге.

Анализа класног чиниоца НОП-а присутна је од самог његовог почетка, дакле од 1941. године. Основне идејне поставке и схватања класног чиниоца формурисале су руководеће личности НОП-а у текстовима објављеним још док је процес трајао. Мисли се на текстове објављене у партизанској штампи и на други пропагандни материјал. Они изражавају концепцију КПЈ о класним промјенама, што је изражено у формирању народноослобо-

дилачких одбора. У исто вријеме ти су одбори били први покушај политичког и научног уопштавања развоја народне власти у процесу револуционарне борбе, као и њене перспективе.

Ови текстови су били полазна основа за даља понирања у оцјену класног као језгра НОП-а у цјелини. У новијој историографији све више се прилази НОР-у и револуцији као комплексној војној, политичкој и друштвеној појави. Међутим, у неким радовима се занемарује актуелна политичка функција тих текстова која проистиче из њихове пропагандне функције, као, уосталом, и програмских докумената КПЈ који су настајали у разним етапама НОП-а као врло сложеног процеса. Отуда се класна компонента НОП-а види у другом плану — у смислу њеног хронолошког настајања. То значи да је НОП имао прво искључиво ослободилачки, односно антиокупаторски карактер, те да се у том процесу јавља (није важно када) класна оријентација. Зато се на сједници од 4. јуна 1941. г. детаљно разрађују војна организација, али не и систем власти, јер се није, према Темповом казивању, вјеровало да ће се брзо створити слободна територија. Вјероватно због тога, и савјетовање у Столицама бави се искључиво питањима војног и политичког карактера. При томе се запоставља чињеница да је КПЈ руководилац НОП-а, да је револуционарним паролама и програму стицала популарност, јачала свој утицај и масовила своје редове.

Захваљујући КПЈ, комунизам у Црној Гори није схваћен као „баук који кружи Европом". Представе о њему су биле много љепше. У свијести првих устаника револуција је „празник угњетених и експлоатисаних". У једном партијском документу из августа 1941. године каже се: „Масе не желе повратак на старо стање, јер је старо и довело до овога" — при чему се мисли на априлску трагедију Југославије 1941. И из документације провенијенције окупатора је видљиво да је он почетак ове борбе доживљавао као беспомоћ и страх од „комунистичке инфекције". У италијанским документима се говори да устанак црногорског народа јула 1941. године има комунистичко обиљежје и да „тај црногорски комунистички покрет има тенденцију да се шири . . ." Зато су снаге контрареволуције у сусједној тзв. независној држави Хрватској — припремне да „спречавају проширење црногорског комунистичког покрета", који је по својим димензијама веома масован, а по своме усмјерењу комунистички, дакле социјални и класни.

Слично је било и у неким другим крајевима земље, о чему говори извјештај Њемачке управе у Србији 1941. године насловљен Берлину:

„Покушали смо свим средствима, наговарали смо, говорили, пријетили — али ништа не помаже. Сви наши покушаји да се народ одвоји од комуниста пропали су. Комунистима је успјело да око својих парола окупе већину српског народа. Позиције партизана су такве — да их је немогуће погодити у срце. Не помаже

ни појачана пропаганда — која говори о томе да бољшевицима рђаво иде на фронту. *Добијамо утисак да ни вијест о капитулацији Совјетског Савеза — не би довела до капитулације ових бандита који су жилави као ђаволи*".

Највећи израз револуционарног — класног — остварен је у тринаестојулском устанку који је био свенародни, а то треба схватити тако да је од самога почетка НОП-а револуција била једнако пријемчива за масе — колико и ослободилачка борба. Уосталом, идеје народноослободилачке борбе често су се мијешале с антиимперијалистичком терминологијом.

Ова претходна разматрања ослободилачког и класног битна су и због тога што омогућавају лакше препознавање и оцјењивање процеса који су настајали у НОП-у. Од тога, најзад, зависи и оцјена односа бројних субјеката НОП-а и његових органа који су се налазили на различитим његовим љествицама.

Поставља се питање: зашто је била неопходна револуционарна оријентација од самог почетка НОП-а.

Прије свега, она је обезбјеђивала континуитет револуционарног програма и акције КПЈ до устаничке 1941. године. Ради успјешног развоја устанка КПЈ се још прије његовог почетка залагала да „у првом реду уништи апарат старе Југославије, који је окупатору успјело ставити потпуно у своју службу". Овај став провијава и у документима ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак. У његовом јунском прогласу (1941. године) народ се позива „на коначан обрачун" са капиталистичким системом".

Прокламована револуционарна оријентација се, затим, уклапала у политичку платформу НОП-а, за сво вријеме његовог трајања, дакле 1941—1945. године. У тим сазнањима су садржани и разлози револуционарне оријентације НОП-а од његовог самог почетка. Уосталом, револуционарни романтизам је давао импулсе којима ће се хранити НОП у свим својим фазама. Искривљавање генералне линије КПЈ у једном тренутку изазваће колебања и одвајање дијела маса од НОП-а, слабљење његовог моралног и политичког утицаја. Мисли се на тзв. „другу фазу" на почетку 1942. године. То се, зачудо, дешава управо онамо гдје је револуционарни субјект имао јако упориште, било по основу револуционарне традиције, било по основу бројности партијског чланства или по основу снаге политичког утицаја. Довољно је у том смислу навести примјер Грахова, малог мјеста код Никшића, гдје су паријске организације живјеле од дана оснивања КПЈ и гдје је њихово чланство било веома бројно уочи рата 1941. године. Када је, према мемоарским записима генерала и народног хероја Воја Ковачевића, делегат ЦК КПЈ у Црној Гори оцијенио да неутралност и пасивност имају предност у односу на међусобно сукобљавање, други делегат ЦК КПЈ га је критиковао оцијенивши да „наша борба није социјал-демократско тактизирање, већ револуција која иде у тотални обрачун: Ко није са нама, тај је против нас!"

Револуција се тада није показивала онаквом каква су била сазнања о њој. Па ипак, формирана свијест о комунистима, у ствари класна свијест, била је толико јака да је ова криза НОП-а с прољећа 1942. године доживљена као искривљавање глобалне линије КПЈ. Није се посумњало у КПЈ и њен револуционарни програм, већ у људе који су га спроводили на појединим подручјима Црне Горе.

У чему се огледа класна компонента НОП-а?

Прије свега, у чињеници да на његовом челу стоји КПЈ која је испољила реалност и смјелост у визионарском пројектовању сјутрашњице и будућности. Затим, у питању односа свега онога што се 1941. године дешава — када се диференцирају револуција и контрареволуција. Најзад, у питању односа према власти народноослободилачких одбора који су израз револуционарних промјена. Ма колико била широка политичка платформа народноослободилачких одбора, они ипак изражавају хегемонију КПЈ као руководеће снаге НОП-а.

Стварањем НОО од првих дана НОП-а, КПЈ као његово језгро иде на фактички и пређутни дисконтинуитет са органима власти Краљевине Југославије. Био је то у суштини антилегитимистички иступ против старог центра власти, на челу са краљем и избјегличком краљевском владом. Прихватајући континуитет Југославије као државни оквир и заједницу народа, КПЈ — као партија социјалне револуције — није прихватала комплекс старих друштвених односа са политиком безправља и социјалног израбљивања.

Када се КПЈ залаже за власт народноослободилачких одбора и ауторитет њихових одлука, она се руководи класним, као што се тиме руководе и представници грађанског друштва када се залажу за очување старог и постојећег. Тај класни сукоб, међутим, нема класично обиљежје, не води се као „сукоб рада и капитала", буржоазије и пролетаријата. Класна диференцијација се врши на политичкој основи. Уосталом, социолози оцјењују да су социјалистичке револуције нашега стољећа, па тако и наша револуција, политичке револуције. Све то отежава посао истраживача, јер су процеси сложени по карактеру и врло суптилни по својој природи, веома испреплетени бројним факторима од којих је један и класни чинилац.

У разматрању феномена класног у НОР-у и револуцији ваља све то уочавати. Понекад политичке фразе прикривају и чине невидљивим стварне друштвене токове. Често се социјални слојеви квалификују као: одређени кругови, капиталистички елементи, конзервативни елементи, сељачке масе, газде и кулаци, напредна омладина и револуционарна интилигенција итд. Таква уопштеност прикрива суштину. Ми ни данас немамо чак ни сумарних података о социјалној структури револуције и контрареволуције у Црној Гори. А то је предуслов даљих и дубљих анализа у смислу дедогматизације теорије о револуцији, власти, држави. Морала би

се имати чвршћа социолошка подлога за разумијевање процеса 1941—1945. године. Морамо се више интересовати за карактер социјалних групација, њихов друштвено-економски положај. Не може се по том основу en bloc одбацивати, рецимо, официрски кадар бившеЈугословенске војске и тако занемаривати рад КПЈ у војсци, или приграбити, опет, en bloc сиромашно сељаштво и малобројно радништво када се, рецимо, зна да је сељаштво снага и контрареволуције и да малобројне фабрике нијесу престале да раде под окупацијом. У истом смислу не могу се револуцији давати племенске одреднице каквих је случајева било.

Искуство сваке револуције показује да нова социолошко-политичка кретања рађају и нове изразе, нове појмове, називе. Панорама имена првих народноослободилачких одбора у Црној Гори открива много више од њихове номенклатуре. Као што се зна, органи народне власти се у 1941. години називају: одбор народног ослобођења, народни одбор, народноослободилачки одбор, народна управа, национални одбор, национално ослободилачки одбор, радничко-сељачки совјет итд. Ови називи откривају како се поимала револуција на различитим подручјима, затим колико је идеолошко-теоријски концепт КПЈ био формиран на бази општег марксистичког учења и колико, када и гдје се рефлектују посебности.

Радничко-сељачки совјет није само по називу сличан совјетском органу власти. Он изражава снагу револуционарног субјекта који управо због тога није спреман за било какво тактизирање, било са ким, и који не уважава утицај традиције — чак јој се супротставља. Он, дакле, опонаша совјетску власт и када то иде на штету и једне и друге. И баш зато наилази на исте проблеме са којима су се совјети сукобили у сопственој средини. Тих проблема НОП нема у крајевима гдје је револуционарни субјект био слабији, па је морао да тактизира; тактизирање је испољено и при избору назива за органе народне власти.

Опасност за објективно сагледавање процеса крије се у некритичком преузимању оцјена из докумената, која су, у моменту настајања имала и политичку функцију. То се нарочито испољава на третман органа народне власти у 1941. и 1942. години. До Септембарских прописа 1942. године они се називају привременим, мада иоле студиознија анализа открива њихову непромијењену суштину у континуитету од 1941. до 1945. године. О томе сам писао, па се не бих задржавао на дужој елаборацији питања.

Затим, позната размјена писама ЦК КПЈ и ПК КПЈ 1941. године о односима на троуглу КПЈ — партизанске јединице — народноослободилачки одбори. Има примјера фетишизације критике грешака руководства НОП-а у Црној Гори у схватању стратегије и тактике револуције. Наводно, НОП у Црној Гори је сагледао грешке иако су оне — или исправљене и прије ових критика, или се настављало по старом. И даље, има примјера да се конкретне грешке, учињене на конкретном простору у врло кон-

кретном периоду, прикривају иза правилне опште линије КПЈ. Грешка није у глобалној линији, већ у њеној примјени. Не грије-шили се генерално и свуда, већ парцијално и гдје-гдје.

Постоји велика диспропорција између чињеница и на основу њих изведених аналогија парцијалних процеса. Гомиле чињеница скривају слику једног много сложенијег стања — разноврсних збивања и разуђених процеса. Под наслагама емпирије скривени су друштвени процеси, њихове тежње и циљеви, основни политички и класни односи. Морало би се, дакле, видјети да је процес настајања народноослободилачких одбора дуг, да траје у континуитету од 1941. до 1945. године, да је праћен и отпорима — попут оног у Беранама јула 1941. године, неразумијевањем у неким случајевима и од највишег руководства, особеностима у неким крајевима — као што су Бањани и Грахово нпр., затим кривудањима, заблудама, па и странпутицама. У противном, претјерана дескрипција истиче у први план спољне ознаке процеса и њихове техничке особине.

Понекад се подробно описују споредна питања везана за организацију и рад НОО, а остављају се без објашњења суштинска питања.

Неспоран је, на примјер, утицај руског фактора у НОП-у Црне Горе. Он је и класни и традиционални, што значи и ослободилачки. Потпунија анализа овога двојства могла би да помогне објашњењу класних заоштравања у току НОП-а и разумијевању неких процеса у периоду послијератног развитка. Ми нијесмо изучили зашто се и гдје јављају идеје о оснивању партизанских република на ужим регионима Црне Горе. Немамо одговор на питање зашто се орган народне власти у Црној Гори — до јесени 1943. године — назива истовремено и Народноослободилачки одбор, Главни НОО и најзад Покрајински НОО за Црну Гору и Боку. Средином 1944. године из имена представничког и законодавног органа НОП-а у Црној Гори — губи се Бока, која је до тада постојала, а њено име и даље задржавају остали руководећи органи: партијски, војни, политички. Зашто институције НОП-а — војне, партијске, политичке и представничке — не покривају увијек исту територију. У чему су и зашто те разлике.

Тенденција шематизма и логицирања у питању односа цивилних власти и војних органа прикрива превагу војног фактора, што је у ствари реалност иррегуларних ситуација. Попут стања у савременој Кини, гдје војни рок служе само најбољи, оружје је у Црној Гори традиционално на високој цијени. А традиција и у овој области има јак утицај. Чак би повремену војнизацију народноослободилачких одбора требало управо тиме објашњавати.

Диспропорцију између ране појаве револуционарних идеја, снаге покрета и развијености радничке класе у Црној Гори ми објашњавамо бројношћу школованих људи изван Црне Горе и повратком наших радника из прекоморских земаља, прије свега из Америке. Ови посљедњи су приказани у сасвим другом свјетлу

у мемоарима познатог италијанског комунистичког лидера Луиђи Лонга, који на страни 11 каже: „Многи моји земљаци су тада емигрирали у Америку, гдје су се бавили веома тешким и понижавајућим пословима, трпјели сваковрсна одрицања, како би се касније вратили у земљу, да на миру умру. Звали смо их ‚американци'. Заједно с уштеђеним новцем — *доносили су и малу баштину нових, уопштено субверзивних, претежно анархистичких идеја*". Када износи овакав суд, Луиђи Лонго има конкретне примјере у виду; када ми логицирамо супротно његовим размишљањима — нијесам сигуран да увијек имамо комплетну информацију о утицају повратника на живот радника у завичају.

За нас у Црној Гори посебно је питање већ поминьаних „грешака" и такозваног „лијевог заокрета". Ове појаве су само дјелимично објашњене. Као један од узрока наведено је пренаглашено класно заоштравање, „тутњава револуције". С тим у вези је и питање политичке платформе НОП-а и односа различитих слојева према њему. Ако је стратегија КПЈ јасна, поставља се питање: да ли је примијењена тактика увијек била на мјесту. Колико је на њу утицао спољни, а колико унутрашњи фактор. Револуционарни оптимизам у Словенији, на примјер, довео је до вјеровања о завршетку рата 1942. године. У Љубљани су тада лијепљене пароле — „Живио Први мај године побједе"! Па ипак тај оптимизам није довео до такозване друге етапе и „лијевог заокрета". У истом контексту занимљива је оцјена познатог филозофа Ђерђа Лукача — да републиканску Шпанију није срушио фашизам, већ „лијеве грешке" итд., итд.

Са становишта класног — посебну пажњу заслужују питања из комплекса друштвено-економских односа. Више се наводе примјери дјелатности НОО по разним секторима, а мање се анализирају њихове мјере, као што су: добровољни прилози, народни зајмови, систем реквизиција, политика конфискације и др. Откривање генезе ових питања помаже да се боље схвате дубље промјене у будућности, при чему се мисли и на експропријацију која је од почетка имала „патриотску основу".

У низу других питања пажњу заслужује однос нижих и виших органа народне власти са становишта два супротстављена смјера: централизам и самоуправљање у условима револуције, затим коријени бирократизма и проблем самоиницијативе у револуцији. Док се у 1941. години народноослободилачки одбори формирају зато што то народне масе траже, од оснивања земаљских вијећа — како пише Моша Пијаде средином 1944. године — све је мање допуштено „да се развитак остави да тече сам од себе, без интервенције и иницијативе из центра..." У ствари, демократизам маса подстакнут је иницијативом и проналажењем локалних рјешења, док су најважније одлуке долазиле од руководства НОП-а као израз сударa револуције и контрареволуције. У првим годинама након ослобођења ти демократски органи народне власти били су просто затрпани директивама, упутствима и другим

актима. Један мали сресни народни одбор издаваю је и до десет хиљада докумената годишње. С тим у вези, наравно, поставља се и питање: да ли су и у којој мјери, у структури нове власти, задржани извјесни стари облици надградње.

Међу запостављене теме истраживања спадају партизанско судство и партизанска култура и умјетничко стваралаштво. Обје ове теме садрже радикалну класну компоненту.

Партизанско судство се може сагледати са становишта обичајног права као богате културне баштине, али и као настојање да се нова власт представи и афирмише као способна да успостави ред и дисциплину на подручју свога дјеловања. У том смислу пажњу заслужује и рад илегалних органа народне власти који дјелују на окупираном подручју, које на тај начин постаје подручје двовлашћа.

Партизанска култура се јавља као наставак раније започете борбе против духовног сивила, као брана од деструктивне пропаганде о комунизму „који води ропској послушности" и „уништавању самосталности јединке". У НОП-у стваралаштво и револуција се складно удопуњују, јер служе истом циљу — ослобођењу људског духа и хуманизацији живота. Ову тезу не бих даље разрађивао. Задржаћу се на констатацији о наговијештеном полету културно-просвјетног рада 1941. године, који доводи до правог препорода, због чега ће неки наши пријатељи из иностранства, задивљени оним што је на културно-просвјетном плану остварено код нас још у току рата, оставити за свједочење ријечи да побједа није побједа ако култура и умјетност остану побијеђени.

Узмимо за примјер партизанску народну пјесму. Она говори о суштини борбе, о новом моралу друштва коме се тежи и моралу његових јунака, о етици новога које се рађа. Затим — ликовне записе, који се највише налазе у бројним партизанским новинама. Они много више говоре него што се то нама чини, него што смо ми то открили и сазнали. Народно стваралаштво у цјелини — емитује и класно опредјељење („код њих нема ријеч моје, Код њих има ријеч наше, То се мени допадаше"). У том контексту посебно мјесто има социјална литература. Стваралаштво има и ослободилачку и класну компоненту, баш као и друштвени процес у коме се оно јавља.

И у случају партизанског судства и у случају партизанске културе као њихови носиоци јављају се нови људи, до тада безимени и незапажени. Револуција мијења не само свијет око људи већ и њих саме. Ваљало би, дакле, портретисати ликове првих одборника и вијећника. Посебно када су у питању жене.

Међу битним темама из ширег контекста свакако ваља навести и сљедеће: мјесто КПЈ у систему власти, начин изражавања КПЈ кроз државну организацију, степен спојености партијске и државне власти (када се јавља и чиме је условљен), прилагођеност организационе структуре КПЈ ратним условима, начин ру-

ковођења и уопште комуницирање. Однос КПЈ према друштвено-политичким организацијама и ових према власти итд.

Даља понирања у суштину сложених питања открће како се и колико примају искуства других револуција. Негдје су то искуства Париске комуне, другдје октобарске револуције, а понегдје искуства шпанског грађанског рата — све у зависности од сазнања до којег се долазило не само путем књига, и која су различито схватана, поимана и примјењивана.

У овим искуствима, као и у искуствима са ширег југословенског простора, присутна је опасност од шематизма. То се види на примјеру оцјене политичког понашања исељеника — прогнаника са Косова и Метохије 1941. године. Када се у појединим регионима Црне Горе објашњава снага контрареволуције, у неким историографским радовима се наводи долазак на хиљаде „чиновника и официра бившег режима" са Косова, што може да буде дјелимично тачно. На Косову, опет, донашња историографија објашњава слабости партијскога рада у 1941. години одласком великог броја револуционарних кадрова у Црну Гору 1941. године, што је такође дјелимично тачно, иако се ове двије оцјене међусобно искључују.

За сами крај саопштења оставио сам питање односа класног и ослободилачког у смислу националног. Ослободилачко у политичкој платформи НОП-а мотивисало је све родољубе, без обзира на њихова политичка увјерења. Класно је каналисало ослободилачку борбу у два смјера: ослобођење народа и ослобођење човјека као јединке. Истицање класног у процесу националноослободилачке борбе истовремено је представљало и брану од националистичког. Каснији догађаји су нас у то увјерили: када је запостављено класно, јављало се националистичко са свом разорном деструкцијом.

Класно у националном се огледа у стварању ЗАВНО-а Црне Горе и Боке новембра 1943. године, које на основу одлука Другог засједања АВНОЈ-а прераста у ЦАСНО јула 1944. године, односно на основу одлука у којима се НОП дефинише и према питању Црне Горе и према питању старе и нове Југославије.

Неправедно би било испустити из вида чињеницу да се Црна Гора према кључним питањима своје будућности и будућности шире заједнице и њених народа дефинише прије историјског Другог засједања АВНОЈ-а. Уосталом, и у неким ранијим развојним фазама НОП-а црногорска пракса је ишла испред глобалних рјешења и опредјељења на ширем подручју земље. То се посебно испољило у периоду када је самоиницијатива била у пуном замаху. Јулски прописи руководства НОП-а у Црној Гори 1941. године, који регулишу и рад органа народне власти, били су први прописи које је познавала пракса народноослободилачких одбора у земљи. Познати Кардељев текст о народноослободилачким одборима, који је донијела ужичка „Борба" у октобарском броју 1941. године, доживио је црногорску редакцију и верзију у „Народној

борби" — да би био функционалнији. Исто тако су Кочански прописи о народноослободилачким одборима заостајали у неким рјешењима за сличним прописима које је издао Главни НОО за Црну Гору и Боку, такође у фебруару 1942. године.

У свим овим посебностима писао сам у радовима који су већ одавно публиковани.

На крају, битна су и нека питања конституисања Црне Горе као федералне јединице, а од усвајања Устава као Народне Републике и њеног територијалног уобличења. Тек су наговијештена питања односа са Санџаком, Дубровником, Херцеговином и Косовом и Метохијом. Ова питања имају шири значај. У смислу односа националног и класног ваља сагледати колонизацију као вид аграрне реформе којом приликом је Црну Гору напустило готово 10% становништва, иначе највише класно опредијељеног за револуционарне промјене. Да ли се у истом контексту могу сагледати уставна рјешења, с обзиром на околност да се амандманима на Нацрт устава НРЦГ 1946/47. отвара питање примарности суверенитета народа као националне категорије и народа као класног субјекта (чл. Устава НРЦГ бр. 2, 10 и 11).

Сва наведена питања траже дубља истраживања, не само са историјског становишта већ исто тако и с аспекта политиколошког, социолошког, теоријско-филозофског и друштвено-економског. Мора се консултовати и филозофија историје и теорија историје као неопходне компоненте за објашњење најсложенијих и најсуптилнијих процеса. Не само ради научне истине о прошлости већ и ради будућности. Процеси су били много сложенији него што се понекад приказују. У сваком случају методолошки приступ у истраживању ове теме одређен је оквирно и суштински дијалектичким схватањем историје. Остати равнодушан према њему, како то у својим радовима истиче проф. др Бранко Петрановић, значило би мирити се са неизвјесношћу у процесима даљих револуционарних токова.